



IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI



VOL.3 № 2

2026

IS'HOQXON IBRAT SHE'RIYATIDA MILLIY UYG'ONISH G'OYALARINING TADRIJI

Maxsudjonov Otabek Zokirjon o'g'li

Is'hoqxon Ibrat – qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi direktori

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi o'zbek ma'rifatparvarlik adabiyotining yirik vakili Is'hoqxon To'ra Ibrat ijodida milliy uyg'onish g'oyalarining bosqichma-bosqich rivojlanishi (tadriji) tahlil qilinadi. Tahlil bevosita Ibratning bizgacha etib kelgan she'rlari to'plamiga asoslanadi. Maqolada Ibratning ijtimoiy tanqiddan ma'rifatga chaqiriqqa, so'ngra modernizatsiya va "madaniyat"ni targ'ib qilishga o'tish jarayoni yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Ibrat, jadidchilik, milliy uyg'onish, tadrij, ma'rifat, ijtimoiy tanqid, modernizatsiya, "Tarixi traktur", "Madaniyat haqida masnaviy", "Gazet xususida".

ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕЙ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРОБУЖДЕНИЯ В ПОЭЗИИ ИСХОКХОНА ИБРАТА

Максуджонов Отабек Зокиржон угли

Директор музея памяти жертв репрессий «Исхокхон Ибрата»

Аннотация

В данной статье анализируется поэтапное развитие идей национального пробуждения в творчестве Исхокхона Тура Ибрата — одного из крупнейших представителей узбекской просветительской литературы конца XIX – начала XX века. Анализ основан непосредственно на сохранившемся до наших дней сборнике стихотворений Ибрата. В статье раскрывается процесс перехода поэта от социальной критики к призыву к просвещению, а затем к пропаганде модернизации и «культуры».

Ключевые слова: Ибрата, джадидизм, национальное пробуждение, эволюция, просвещение, социальная критика, модернизация, «Тарихи трактур», «Маснави о культуре», «О газете».

THE EVOLUTION OF NATIONAL AWAKENING IDEAS IN THE POETRY OF IS'HOQXON IBRAT

Maxsudjonov Otabek Zokirjon o'g'li

Director of the Is'hoqxon Ibrat Museum of Memory of the Victims of Repression

Abstract

This article analyzes the gradual development of national awakening ideas in the works of Is'hoqxon To'ra Ibrat, one of the prominent representatives of Uzbek enlightenment literature of the late 19th and early 20th centuries. The analysis is based directly on the preserved collection of Ibrat's poems. The article highlights the poet's transition from social criticism to a call for enlightenment, and subsequently to the promotion of modernization and "culture."

Keywords: Ibrat, Jadidism, national awakening, evolution, enlightenment, social criticism, modernization, "Tarixi Traktur," "Masnavi on Culture," "On the Newspaper."

XX asr boshidagi Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida milliy uygʻonish harakati sifatida jadidechilik muhim oʻrin tutgan. Ushbu harakatning asosiy maqsadi jamiyatni qoloqlikdan olib chiqish, xalqni maʼrifatli qilish va milliy taraqqiyotga erishish edi. Bu gʻoyalar adabiyotda, xususan, Isʼhoqxon Toʻra Ibrat (1862-1937) sheʼriyatida ham yorqin aks etgan. Ibrat nafaqat shoir, balki tilshunos, tarixchi, matbaachi va sayyoh sifatida ham millat taraqqiyoti uchun jon kuydirgan shaxsdir. Biroq, Ibratning qarashlari bir joyda toʻxtab qolmagan. Uning ijodida milliy uygʻonish gʻoyalari oddiy ijtimoiy nuqsonlarni tanqid qilishdan boshlanib, ilm-fan, texnika yutuqlarini eʼtirof etish va “madaniyat”ni toʻlaqonli hayot tarzi sifatida qabul qilishgacha boʻlgan murakkab tadrijiy yoʻlni bosib oʻtgan. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi –Isʼhoqxon Ibratga tegishli sheʼrlarga asoslanib, shoir ijodidagi milliy uygʻonish gʻoyalari evolyusiyasini tadqiq etishdan iborat.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy-tahliliy usullardan foydalanildi:

1. **Matnni tahlil qilish:** Ona yurt fidoiylari turkumi asosida Respublika Maʼnaviyat va maʼrifat markazi tomonidan 2020 yil Toshkent “Maʼnaviyat” nashryotida chiqarilgan Isʼhoqxon Ibratning “Tanlangan asarlar”ida taqdim etilgan sheʼrlar matni chuqur oʻrganildi. Asosiy eʼtibor maʼrifatparvarlik, tanqid va taraqqiyotga oid leytmotivlarga qaratildi.
2. **Tarixiy-kontekstual tahlil:** Sheʼrlar (masalan, matbaa, traktor, vagon haqidagi) yozilgan davrning tarixiy sharoiti (XIX asr oxiri – XX asr boshi) bilan bogʻliq holda tahlil etildi.
3. **Tematik tahlil:** Ibrat ijodidagi “ilm”, “jaholat”, “gazet”, “madaniyat”, “taraqqiy” kabi takrorlanuvchi mavzular ajratib olindi va ularning sheʼrdan-sheʼrga oʻtishdagi oʻzgarishi kuzatildi.

Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida faqat taqdim etilgan “Tanlangan asarlar” kitobidagi matnlardan foydalanildi. Kelgusidagi tadqiqotlarda albatda boshqa manbalarga ham murojaat qilamiz. Koʻrib chiqilgan sheʼrlar tahlili Ibrat ijodida milliy uygʻonish gʻoyalarining kamida toʻrt asosiy bosqichda rivojlanganini koʻrsatadi:

Birinchi bosqich - Ijtimoiy-axloqiy tanqid - yaʼni jamiyat illatlarini fosh etishdir. Ibrat ijodining dastlabki bosqichlarida jamiyatdagi axloqiy tanazzul, qoloqlik va illatlarni keskin tanqid qilish etakchilik qiladi. “Boʻlubdur” sheʼri bunga yaqqol misoldir. Shoir jamiyatning turli qatlamlarini masalan: Olimlar haqida - *“Olim bila faqirda zuhdu amal boʻlunmay”* [1,51] deya ularning ilmiga amal qilmasligini, Boylarni esa - *“Bermas zakot boylar, sandiqqa fulni joylar”* [1,51] deya ularning xasisligi va ijtimoiy masʼuliyatsizligini, Hunarmandlar va savdogarlarni - *“Ishin bitirmas aslo, yolgʻonga kon boʻlubdur”*, *“Nonvoyda yoʻqdur insof, koʻr, chaqsa un xamiri qirq ikki non boʻlubdur”* [1,51] deya aldamchilik avj olganini, Mahalliy amaldorlarni - *“Ellikboshi deganlar uy boshidan eganlar, Oʻz mansabiga magʻrur, goʻyoki xon boʻlubdur”* [1,51] deya ularning poraxoʻrligi va manmanligini tanqid ostiga olgan.

“Shikoyati zamona” sheʼrida ham *“Ulamoni yoʻqtur eʼtibori, Toʻyu azoda boy yuqori”* [1,71] kabi misralar orqali mavjud ahvoldan kuchli norozilik bildirgan. Bu bosqichda Ibrat muammoni aniq tashxis qiluvchi shifokor sifatida namoyon boʻladi. Quyida Ibrat ruhida, odamlarning feʼlidagi illatlar (manfiy xislatlar) va ularga qarshi qoʻyilgan fazilatlar (ijobiy xislatlar) roʻyxatini berdim — xuddi shoirning ijtimoiy-axloqiy tanqidiga mos tarzda.

Jadval 1.

Illat (manfiy xislat)	Qarshi fazilat (ijobiy xislat)
Ilmga amal qilmaslik	Ilmni hayotda qoʻllash, amal bilan bezash
Xasislik, zakot bermaslik	Saxiylik, ehson va jamiyat oldida masʼuliyat
Yolgʻonchilik, firibgarlik	Rostgoʻylik va halollik

Insofsizlik, adolatsizlik	Insof, adolat va vijdonlilik
Manmanlik, kibr	Tavozelik, kamtarlik
Poraxoʻrlik	Halol mehnat va vijdon pokligi
Illatga koʻz yumish	Tanqidiy fikrlash, haqiqatni aytmoqdan qaytmaslik
Johillik	Savodxonlik, ilmga intilish
Gʻiybat, hasad	Sukut, xushniyat va mehr
Dunyoparastlik	Ruxiy poklik va axloqiy ustuvorlik
Farzand tarbiyasiga beeʻtiborlik	Masʻuliyatli, maʻrifatli tarbiya
Vaqtini behuda oʻtkazish	Samarali mehnat va foydali mashgʻulot
Eldan ustun koʻrish	Xalqparvarlik va birodarlik
Xudbinlik	Fidokorlik, insoniyat manfaati uchun xizmat
Qoloqlikka rozilik	Yangilikka intilish, maʻrifatga qadam tashlash

Ikkinchi bosqichda Maʻrifatga chaqiriq yaʼniki ilm va matbuot targʻibotida Ibrat jamiyatni tuzatishning yagona yoʻli – maʻrifat deb biladi. Bu bosqichda uning ijodida “ilm”, “fan” va ayniqsa, yangilik jarchisi boʻlgan “gazet” (matbuot) targʻiboti markaziy oʻringa chiqadi.

“Gazet xususida” sheʼri buning manifestidir. U gazetni “jahon ahliga bir lison” (til) deb ataydi. Gazetni “bidʼat” deguvchi eskilik tarafdorlariga raddiya berib, ularni “Ajib soʻfilar, ajib soʻfilar” deya kinoya bilan tanqid qiladi. Gazetning vazifasini aniq belgilab shunday deydi: *“Gazet amru maʼruf etar xalqgʻa, Yozing ilmu axloqu fanni maqol, Oʻqub bilsun, Ibrat olib bilmagon”*. [1,56]

Shuningdek, “Sadoyi Fargʻona” gazetasiga bagʻishlangan “Tabrik Namangondin” va “Tujjor” gazetasiga bagʻishlangan “Manzuma” sheʼrlarida u matbuotni “millatga xizmat”, “millatimiz tili” deya olqishlaydi.

Uchinchi bosqichda Modernizatsiya va texnika targʻibotini koʻrish mumkin. Bu bosqichda maʻrifat gʻoyasi Ibrat ijodida amaliy natijaga – texnologiya va zamonaviylikni qabul qilishga ulanadi. U fan-texnika yutuqlarini milliy taraqqiyotning muhim vositasi sifatida koʻradi.

“Tarixi traktur” sheʼrda Ibrat traktorni shunchaki texnika emas, balki ijtimoiy inqilob sifatida tasvirlaydi. *“Ishlarni qildi oson emdi kelib traktur”*. U dehqonni eski, mashaqqatli mehnatdan ozod qilganini taʼkidlaydi: *“Avvalda qoʻsh tirkash, qishlarda mol boqishlar, Barchasidin qutuldik bizga kelib traktur”*. Traktor er unumdorligini oshirishini ilmiy asoslaydi: *“Erdan giyoh chiqmas, tomurlari kesilgay, Yerni kuchi koʻpaygay, gar haydasa traktur”*. [1,54]

“Tarixi vagon” sheʼri orqali temir yoʻl (vagon) ham shoir uchun taraqqiyot ramzi ekanligini koʻrish mumkindir. U Namangandan Xoʻqandga borishdagi *“koʻb mehnat”* va *“kulfat”*ni eslaydi. Temir yoʻl esa bu mashaqqatlarga barham berdi: *“Hama olamni kori bori oson oʻldi foyizdin, Matoe jumla ashyo keldi, bir kon oʻldi foyizdin”*. Eng muhimi, Ibrat bu yutuqlarni “ilmi hikmat” natijasi deb biladi va *“Agar ilm oʻrganursiz barcha ishda sizga nusratdur”* [1,64] deya xulosa qiladi.

Toʻrtinchi bosqichda “Madaniyat” konsepsiyasi yaʼni Uygʻonishning yakuniy maqsadini koʻrish mumkin. Ibrat ijodi tadrijining choʻqqisi “Madaniyat haqida masnaviy” asaridir. Bunda u “madaniyat”ni milliy uygʻonishning yakuniy maqsadi va ideali sifatida taqdim etadi. U shunday deydi: *“Madaniyat jahonda osoyish”, “Madaniyat xaloyiqqa rohat”*. [1,68]

U “madaniyat”ni “badaviyat”ga (qoloqlik, yovvoyilik) keskin qarshi qoʻyadi:

“Badaviylik erur halokatlik, Ilmi axloq yo‘q, falokatlik. Madaniylar o‘zig‘a shoh o‘lg‘ay, Badaviylarki bir gado o‘lg‘ay”. Shoir o‘zi uchun ideal bo‘lgan “madaniy” shaharlarni namuna sifatida sanaydi: *“Misr, Istanbul, Farish, Berlin, Lundun va Madrid, Vashulhitun”.*

U madaniyatning aniq belgilarini zamonaviy texnologiyalar orqali ko‘rsatadi: *“Safar aylarga ko‘b temir yo‘llar, Ham havo foyizin alar qo‘llar, “Hama uylarda tilifun bo‘lur, Simsiz tiligrom, temirsiz yo‘l, Bosh yorub, ich ochub turar jarroh”.*

Bu bosqichda Ibratning fikri ilgari bosqichlardagi (gazet, traktor, vagon) alohida elementlarni birlashtirib, yaxlit taraqqiyot dasturiga aylanadi. Is‘hoqxon Ibrat she‘rlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, Ibrat ijodidagi milliy uyg‘onish g‘oyalarning tadriji (evolyusiyasi) aniq va mantiqiy izchillikka ega.

1. **Muammoning qo‘yilishi:** Ibrat ijodini jamiyatning mavjud holatini (“Bo‘lubdur”, “Shikoyati zamona”) achchiq tanqid qilishdan boshlaydi. U illatlarning ildizini jaholat va axloqiy tanazzulda ko‘radi.
2. **Yechimning taklif etilishi:** Tanqiddan so‘ng shoir echimni taklif qiladi – bu ma‘rifatdir. Ma‘rifatga erishishning asosiy vositalari esa yangicha ta‘lim, ilm-fan va, eng muhimi, ommaviy axborot vositasi – “gazet”dir (“Gazet xususida”).
3. **Amaliy natijalar (Modernizatsiya):** G‘oya shunchaki qog‘ozda qolmasligi kerak. Ibrat ma‘rifatning amaliy mevalarini – “traktur” va “vagon”ni olib kirish orqali modernizatsiyani targ‘ib qiladi. U texnologiyani xalqning turmush tarzini “oson” qiluvchi, uni “mehnat” va “kulfat”dan qutqaruvchi kuch deb biladi.
4. **Yakuniy ideal (Madaniyat):** Nihoyat, “Madaniyat haqida masnaviy”da Ibrat bularning barchasini umumlashtiradi. Unga ko‘ra, “madaniyat” – bu shunchaki ilmi bo‘lish yoki texnikaga ega bo‘lish emas, balki ilm, axloq, texnologiya va ijtimoiy rohat-farog‘atni (“osoyish”) o‘zida mujassam etgan yuksak turmush tarzidir.

Bu tadrij Ibratning o‘z davri muammolarini naqadar chuqur anglaganini va ulardan chiqish yo‘lini izchil, bosqichma-bosqich tasavvur qila olganini ko‘rsatadi. Uning qarashlari oddiy norozilikdan boshlanib, aniq taraqqiyot dasturiga yuksalgan.

Is‘hoqxon To‘ra Ibratning she‘rlari asosidagi tahlil shuni tasdiqlaydiki, uning ijodida milliy uyg‘onish g‘oyalari statik emas, balki dinamik rivojlanishda, ya‘ni aniq tadrijda namoyon bo‘lgan.

Ushbu tadrij quyidagi mantiqiy zanjirni tashkil etadi: Ijtimoiy tanqid (muammoni aniqlash) → Ma‘rifatga chaqiriq (echimni taklif qilish) → Modernizatsiya va texnika targ‘iboti (echimning amaliy qo‘llanilishi) → “Madaniyat” (yakuniy maqsad va ideal).

Ibrat she‘riyati jadidchilik harakatining nazariy asoslarini va amaliy yo‘nalishlarini o‘zida mujassamlashtirgan muhim manbadir. U millatning uyg‘onishini faqat ta‘limda emas, balki texnologiyalarni qabul qilish va yuksak “madaniyat”li jamiyat qurishda deb bilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ibrat, Is‘hoqxon To‘ra. Tanlangan asarlar / tuzuvchi va izohlar muallifi Ulug‘bek Dolimov, Nurboy Jabborov. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2020.
2. Karimov, A. Jadidchilik va milliy uyg‘onish. – Toshkent: Fan, 2002.
3. Qosimov, B. Milliy uyg‘onish adabiyoti. – Toshkent: Universitet, 1999.
4. Ziyoev, A. Turkistonda jadidchilik harakati tarixi. – Toshkent: Sharq, 2001.
5. Mirzaev, T. O‘zbek ma‘rifatparvarlik she‘riyati. – Toshkent: Fan, 1985.
6. Hojiaxmedov, A. Is‘hoqxon Ibrat – ma‘rifatparvar, olim va shoir. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
7. Abdullaeva, M. Ibrat she‘riyatida ma‘rifat va madaniyat g‘oyalari // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2018. – №3.